

उपनिषदि परिवेश-सचेतनता

वेदाः उपनिषदाधाराः सन्ति । वेदेषु उक्ताः सर्वे सिद्धान्ताः उपनिषदेषु अत्यन्तं संक्षिप्ततया संक्षिप्ततया च व्यक्ताः सन्ति। एतादृशः एकः सिद्धान्तः तत्त्वमीमांसाशास्त्रम् अस्ति । इयं आध्यात्मविद्या अधिकांशानाम् उपनिषदानां विषयेषु अन्यतमः अस्ति । उपनिषद्भिः ब्रह्मामेव आध्यात्मिकसत्यत्वेन स्वीकृतत्वात् लौकिकविषयेषु विशेषविचाराः तादृशरीत्या न व्यज्यन्ते स्म । फलतः विश्वस्य परिवेशविषये चिन्तनं अपि लघुरूपेण प्रतिविम्बितम् अस्ति ।

तैत्तिरियोपनिषदेषु सृष्टितत्त्वे पञ्चमहाभूतानां गुरुत्वम्-

उपनिषदानुसारं सर्वं जगत् तस्य परमात्मस्य जायते । सृष्टेः पूर्वमेतत् व्यक्तं जगत् निर्विवादं नाम ब्रह्मा आसीत् । तस्माद्ब्रह्मणः उत्पद्यते जगत् – अस्त्रा इद्मग्र आसीत्। ततः वैसदजायत । (तैत्तिरियोपनिषद् २/७) । सर्वलौकिकानां मूले पञ्च महाभूताः - क्षितिः (पृथिवी) आपः (जलम्) तेजः (अग्निः) मरुत् (वायुः) व्योम् (आकाशः)। एते च महाभूताः पञ्च परमात्मात्प्रभवाः जीवसृष्टिहेतुः । तैत्तिरियोपनिषदेषु उच्यते – आत्मानः आकाशः, आकाशात् वायुः, वायोः अग्निः, अग्नेः जलम्, जलात् पृथिवी च; पृथिव्याः औषधं, औषधात् अन्नम् अन्नात् पुरुषः उद्भवः - “तस्मद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात् पुरुषः”। (तैत्तिरियोपनिषद्)

पञ्चमहाभूतेषु मरुत् वा वायुः वा अपि विशेषतया महत्त्वपूर्णः अस्ति । उपनिषदि वायुः ब्रह्मारूपेण कल्पितः - 'नमस्ते वायो। तमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि।' (तैत्तिरियोपनिषद्- शान्तिपाठः)।

ऐतरेयोपनिषदि परिवेशसचेतनता-

ऐतरेयोपनिषदि उक्तम्- पृथिवी, वायुः, आकाशः, जलम् तेजः चराचरं च सर्वं ब्रह्मैव- एष ब्रह्म, एष इन्द्रः, एष प्रजापतिः, एते सर्वे देवाः, इमानि च पञ्च महाभूतानि - पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानि, इमानी च क्षुद्रमिश्राणीव

वीजानि, इतराणइतराणि चेतारानि च – अण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्धिज्जानि च अश्वारः गावः पुरुषा हस्तिनः, यदिकश्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरम्;- सर्वं तत्....” (ऐतरेयोपनिषद् ३/१/३)।

बृहदारण्यकोपनिषदि -

पञ्चमहाभूतानां प्रधानं पृथिवी । यतो हि पृथिव्याः महत्त्वं जीवसृष्टयेः तथा शरीरस्य परिपालनाय अपारं भवति । पृथिवी सर्वजीवानां धामपः अस्ति । उपनिषदि उक्तम् पञ्चमहाभूतानां सारं पृथिवी पृथिव्याः जलम् च इति वदन्ति – “एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्याः आप.....” (बृहदारण्यकोपनिषद् ६/४/१)।

उपनिषदेषु पशूनां भोजनं गृहस्थस्य कर्तव्यत्वेन विधीयते —

“..यत् पशुभ्यस्तूणोदकं विन्दति तेन पशूनां जडस्य गृहेषु श्वापदा वरास्या पिपिलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको.....” (बृहदारण्यकोपनिषद् 1/4/16.)

वनसम्पद् सचेतनता च -

उपनिषदेषु अनेकस्थानेषु वनस्पतिसन्दर्भाः सन्ति । वृक्षप्राणसादृश्यं मुनीनां नेत्रेभ्यः । सत्यमेव बृहदारण्यकोपनिषदि उक्तं मनुष्यः वनस्पतिवत् । पुरुषस्य केशः वृक्षस्य पत्रवत् पुरुषस्य चर्म वृक्षस्य पुटवत् भवति । यथा- वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोहम्षा ।

“तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका त्वगस्योत्पाटिकावहिः” ।
(बृहदारण्यकोपनिषद्).

मुण्डकोपनिषदेषु शरीरं वृक्षरूपं कल्पितम् । समाननाम्ना द्वौ पक्षिणौ सदा सम्बद्धौ एकस्मिन् वृक्षे आश्रितौ इति उक्तम् – “द्वा सुपर्णा सयुजा सखायाः समान वृक्ष परिष्वजाते” (मुण्डकोपनिषद्)।

मानवजीवनस्य एतत् वृक्षसादृश्यम् अपि वृक्षस्य विषये जागरूकतां सूचयति इव । सामान्यतया वृक्षोल्लेखादतिरिक्तं वृक्षविशेषोल्लेखः । यथा – “न्यग्रोध न्यग्रोध फलमत अहरेतिदं भगव” (छान्दोग्योपनिषद् - ७/१२/१)।

पशुरक्षणम् :-

उपनिषदेषु जीवनचक्रेषु पशूनां उल्लेखः भवति । यथा- छान्दोग्योपनिषदि सत्स्वरूपं न ज्ञाते फलस्वरूपः पशुरूपेण पुनः जन्मलाभः भवति। एते- व्याघ्रः, सिंहः, वृकः, शूकरः, कीटः, दंशः, मशकः इत्यादयः। ---"तदिह व्याघ्रो वा सिंहो वा वुको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्ग वा दंगो वा मशको वा यद् यदभवन्ति तदाभवन्ति" (छान्दोग्योपनिषद्- ६/९/३)

उपनिषदि दृष्टं यत् पञ्चमहाभूतानां मानवपशुपक्षिकीटादीनां च उत्सर्गाश्च विज्ञानेन अध्ययने न तुच्छाः। सर्वेषां अस्तित्वस्य आवश्यकता वर्तते।

-- By Sanjoy Barman